

ПИТАННЯ ЄДНОСТІ ТА ОКРЕМІШНОСТІ УКРАЇНЦІВ І РОСІЯН У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ЮРІЯ ВЕНЕЛІНА

Тамара ПОЛЕЩУК

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра історії Центральної та Східної Європи

За своє коротке творче життя Юрій Венелін (справжнє ім'я Георгій Гуца, 1802–1839), виходець із Закарпаття, один із засновників славистичної науки в Росії, перший дослідник історії й культури болгар, написав понад 60 наукових праць з історії, етнографії, фольклористики, літературознавства, мовознавства слов'янських народів. У повідомленні привернуто увагу до тих аспектів наукової спадщини Ю. Венеліна, які стосуються бачення ним єдності та окремішності українців і росіян. На погляди вченого впливали різні чинники: походження, освіта, ідеї Романтизму, історіографічні традиції, інтелектуальне оточення тощо. У низці своїх працях Ю. Венелін писав про етнічну спільність “северян” (великоросів, росіян) та “южан” (малоросів, українців), які складають єдиний “русский” народ. Проте він бачив значні відмінності між ними – в мові, пісенній творчості, території розселення. У суперечці між “северянами” та “южанами” про приналежність киево-руської спадщини вчений, хоч і не схвалював її, все ж зайняв сторону “южан”. Погляди Ю. Венеліна були спробою одночасно й емансипувати українську історію, і не порвати остаточно із “руською” спільністю.

Ключові слова: наукова спадщина Юрія Венеліна, “руська” спільність, українці, росіяни.

Про Юрія Венеліна, уродженця українського Закарпаття, одного із засновників славистичної науки в Росії, першого дослідника історії й культури болгар, написано чимало досліджень, у тому числі й українськими авторами¹. Георгій Гуца (таким було справжнє ім'я майбутнього вченого) народився 22 квітня (4 травня) 1802 р. в родині греко-католицького священника закарпатського села Велика Тибава, що було частиною Угорщини, яка входила до складу Австрійської імперії. Він закінчив гімназію та єпископський ліцей, але вирішив відмовитися від духовної кар'єри. Разом із двоюрідним братом Іваном Молнаром вони покидають малу батьківщину й вирішують перебраться до Росії, яка тоді приваблювала до себе багатьох представників інтелігенції із слов'янських земель, зокрема й Закарпаття (М. Балудянський, П. Лодій, І. Орлай). Дорога братів пролягла через Львів, де вони затрималися, і восени 1821 р. стали студентами філософського факультету Львівського університету: Г. Гуцу зарахували під прізвиськом “Венелевич” (Венеліним він став називатися пізніше, після переїзду до Росії), а його брата – “Дудлович”². Як згадував згодом І. Молнар, весь вільний від занять час Ю. Венелін проводив у бібліотеці, й “історія заповонила всі його помисли”³. Про своє навчання у Львівському університеті сам Ю. Венелін писав, що, вивчаючи тут “курс наук на факультеті, до якого відносяться історія та мистецтво або правила критики, ... я робив для удосконалення себе в ній виписки з різних предметів навчання, переважно з історично спірних або темних, які вимагають подальших пояснень”⁴.

Навчання братів у Львівському університеті тривало недовго – трохи менше одного року. Наприкінці 1822 р. вони залишили Львів, перейшли російсько-австрійський кордон у Карпатах і опинилися в Кишиневі, де, за словами І. Молнара, Ю. Венелін “продовжував невтомно займатися історією й збирати матеріали для своїх історичних досліджень”⁵. Після переїзду 1825 р. до Москви Ю. Венелін зустрівся зі своїм земляком, відомим славістом і педагогом Іваном Орлаєм, який порадив йому здобути більш прибутковий, ніж вивчення історії, фах – стати лікарем. Юнак прислухався до порад І. Орлая і став студентом медичного факультету Московського університету, водночас не припиняючи займатися історією. Тому не дивно, що одночасно із закінченням у 1829 р. університету побачила світ його праця “Древние и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам”, яка викликала значний інтерес наукової громадськості. За підтримки історика Михайла Погодіна й письменника Сергія Аксакова у 1830–1831 р. Ю. Венелін отримав можливість здійснити подорож до Болгарії, де зібрав значний матеріал для своїх подальших досліджень у галузі слов’янознавства. Блискуча освіта, гарне виховання й особисті якості відкривали перед ним чудову перспективу вченого, але доля відпустила йому занадто мало часу. Ю. Венелін помер 25 березня (7 квітня) 1839 р. на тридцять сьомому році, так і не зреалізувавши свій величезний потенціал ученого-енциклопедиста.

За своє коротке творче життя дослідник написав понад 60 наукових праць з історії, етнографії, фольклористики, літературознавства, мовознавства слов’янських народів. Його творчість, у тому числі й найбільш відома праця “Древние и нынешние болгаре...”, викликала неоднозначні оцінки й дискусії. Відомий російський критик і публіцист Олександр Пипін, оцінюючи наукові здобутки Ю. Венеліна, зауважував, що його “давно ославили фантазером”. А між тим, наголошував Пипін, Венелін був людиною “обдарованою й начитаною”, “володів живою уявою, шукав історії в темних переказах старого літопису, в справжньому народному побуті, і відчував історичне життя там, де ще не думали його бачити інші”⁶.

Мета даної розвідки – привернути увагу до тих аспектів наукової спадщини Ю. Венеліна, які стосуються бачення ним єдності та окремішності українців і росіян, або, за термінологією того часу, малоросів і великоросів.

На погляди Ю. Венеліна у цих питаннях, окрім його походження й освіти, вплинули й інші чинники, зокрема тодішня російська історіографічна традиція. У російських наукових колах домінував підхід, за яким українську й російську історію розглядали як течії єдиного потоку, а українців і росіян – як складові частини “єдиного російського народу”. Уперше Московію та Україну було поєднано в українському історичному творі “Синопис”, який з’явився у Києві між 1670 і 1674 роками. Найімовірніше автором “Синопису” був архімандрит Києво-Печерського монастиря Інокентій Гізель. Аби заручитися протекцією і підтримкою московського царя, автор спробував показати зв’язок Києва та

Москви через кілька чинників: 1) спільну династію Рюриковичів і спільну православну віру; 2) православний “російський” народ, який населяв територію, підвладну Рюриковичам; 3) єдину територію під назвою “Росія”, що включала Московію й Україну і була законною вотчиною Рюриковичів; 4) московського царя – нащадка Рюриковичів⁷.

Коли Московія перетворилася на Російську імперію, “Синопис” став своєрідним трампліном для розвитку російської імперської історіографії. Перший повний науковий виклад “традиційної схеми” російської історії здійснив Микола Карамзін. Його “История государства Российского” (1816–1824) починається у IX столітті в Києві, далі переміщається до Владимиро-Суздальської землі, відтак до Москви й нарешті до Санкт-Петербурга. В цілому російську історію ототожнено з історією династії та держави або послідовної зміни держав. Своєрідним розширенням імперського нарративу М. Карамзіна стала чотири томна “История Малой России” Дмитра Бантиш-Каменського (1822), якому вдалося знайти місце для України як однієї з численних провінцій Росії в імперській схемі⁸.

У схемі М. Карамзіна “російська” історія починається в Україні, а згодом переміщується до Росії. Але який статус мала Україна тоді, коли вона не була пов’язана з російською державою? Чи в той час Україна також належала до російської історії? Цю очевидну прогалину в “Истории” М. Карамзіна заповнив Микола Устрялов, який, використавши ідеї “Синописа”, у першому офіційно схваленому підручнику російської історії (1839 р.) доводив, що “Росія” як політична нація з однією мовою та спільною вірою в самодержавство існувала вже за часів Київської Русі. Стверджуючи засадничу етнічну та політичну єдність Росії й України, М. Устрялов зміг подати українську історію як постійну боротьбу за об’єднання з Московією/Росією⁹.

Поряд з ідеями “Синописа”, де доводилась спорідненість України з Московією/Росією через релігію, династію, вищу культуру і навіть етнос, інша українська традиція історіописання була представлена козацькими літописами (найвизначніші козацькі літописи належать Григорію Граб’янці і Самійлові Величку), які не заперечували цієї спорідненості, але наполягали на окремішності політичного і соціального устрою України. На відміну від “Синопису”, в козацьких літописах немає ані загальної схеми східноєвропейської історії, ані спроб об’рунтувати царську протекцію династичними правами, ані навіть віднайти етнічні або релігійні зв’язки України з Росією. Вони намагалися подати історію України з погляду українського козацтва, об’рунтувавши статус Малоросії (такою стає назва України у складі Росії на середину XVIII століття) як автономного регіону Російської імперії.

Ймовірно також, що Ю. Венеліну був добре відомий зміст найважливішого твору української політичної думки початку XIX століття – анонімого політичного трактату “Історія русів”. Його основна теза полягає в тому, що Україна має природне, моральне та історичне право на власний політичний розвиток. Більше того, руський (український) народ існував як політичний

організм від часу Київської Русі, наголошувалося в трактаті. Руський народ був незалежним за правління власних князів, доки татари не змусили його вступити в контрактні відносини з Литвою і Польщею, “як рівний з рівним і вільний з вільним”. Ту саму контрактну теорію було застосовано і до Переяславської угоди з російським царем від 1654 року, і до існування автономної Малоросії в Російській імперії. Таким чином, Україну ніколи не було завойовано, і вона входила у всі у своїй історії союзи як вільний і рівний партнер¹⁰.

Окрім існуючих історіографічних підходів, на погляди Ю. Венеліна впливало його інтелектуальне оточення, насамперед земляк І. Орлай, російський історик М. Погодін, майбутній керівник слов’янофільського гуртка О. Хом’яков, мовознавці, історики, журналісти, з якими він контактував. Так, наприклад, особливий інтерес Ю. Венеліна могли викликати діяльність і твори поляка Зоріана Доленги-Ходаковського (Адама Чарноцького), з яким співпрацював І. Орлай. Цей польський етнограф і археолог у перші десятиліття XIX ст. досліджував археологічні пам’ятки, записував народні пісні на Правобережній Україні. Всупереч М. Карамзіну, З. Доленга-Ходаковський став стверджувати, що російська історія починалася не на “Півночі” й не з закликання варягів. Збережена “народними піснями” та археологічними пам’ятками історія вже точилася на “Півдні” задовго до приходу на “Північ” перших варязьких князів. Як наголошує вслід за Д. Сондерсом О. Толочко, З. Доленга-Ходаковський пояснив ясніше від будь-кого зі своїх сучасників фундаментальну різницю між Півднем та Північчю, а також спосіб, у який культура Півдня здатна змінити напрямок російської культури¹¹.

Ю. Венелін жив в епоху захоплення освіченими людьми Заходу й Сходу Європи ідеями Романтизму. Постгердерівське “відкриття народу” дало змогу побачити “народ” не лише в політично та культурно успішних націях, а й у бездержавних етнічних спільнотах носіїв “народної культури” – у їхній мові, звичаях, пісенній творчості, яка, на переконання інтелектуалів романтичної доби, уособлювала “душу народу”. Стаття Ю. Венеліна “Мысли об истории вообще и русской в частности...” свідчить, що її автор мислив категоріями цієї епохи. Він був переконаний у тому, що головним об’єктом історичного дослідження є народ, і запропонував програму дослідження історії народу, за якою учений повинен вивчати “внутрішній і зовнішній устрій народу”, відмінність від інших народів, мову, ім’я народу, його побут, традиції, взаємозв’язки з іншими народами, і – вповні за Гердером – “душу народу”¹². Тому, наприклад, Ю. Венелін вважав, що знаменита праця М. Карамзіна “История государства Российского” є зібранням “всілякої всячини в хронологічному порядку”¹³.

На нашу думку, перелічені чинники мали значний вплив на бачення Ю. Венеліним російсько-української єдності, а також відмінностей між українцями та росіянами. Найбільший інтерес у цьому контексті становлять книга Ю. Венеліна “Об источнике народной поэзии вообще, и о южно-русской в особенности” (1834), присвячена аналізу збірки українських народних пісень М. Максимовича, та

незакінчена стаття під назвою “О споре между южанами и северянами на счет их россизма”, знайдена серед паперів ученого вже після його смерті. Аналізуючи українські народні пісні, зібрані й опубліковані М. Максимовичем, Ю. Венелін вживає термін “Південна Русь” як найширший для означення етнічної території українців, а “южани” – як збірну назву, що їх об’єднує, на протигагу “Північна Русь”, “северяни”, які стосуються росіян. На його переконання, “южани” та “северяни”, українці та росіяни складають єдиний російський (“русский”) народ. Саме з таких позицій він і характеризує українську пісню: “Можна сказати рішуче, що серце російського народу знаходиться на Півдні, а голова на Півночі”. Більше того, він відзначає, що “джерелом поетичного для Північної Русі є Південна Русь; джерелом Південної – Північна. Одна без іншої багато чого б втратила; одна другою тільки й може покращитися, існувати: бо ні та, ні інша не складає цілого народу, а частину його”¹⁴.

Водночас для Венеліна є цілком очевидною територіальна й мовна єдність “южан”, які проживають у Росії, Царстві Польському, Галичині й Північній Угорщині, тобто на території Російської й Австрійської імперій. Тому зібрані М. Максимовичем народні пісні, вважає він, належать всій “Південній Русі”, бо пісня, “утворена в Любліні чи в Замості, є рідною і в Харкові; що співають біля Перемишля в Галичині, те зрозуміють і в Глухові; що виникло під Кам’янцем-Подільським, те може належати і воронезцям, і чорноморцям”¹⁵. Заполонений задушевністю української пісні, він стверджує, що “подібного народного багатства не представить жодне з європейських племен, якщо не зараховувати сюди літературних романсів”¹⁶. Оскільки саме “в пісні як у дзеркалі відображається дух людини”, то дослідник називає низку відмінностей між “южанами” та “северянами”, українцями й росіянами. Він пише про надмірну чутливість “южанина” порівняно із “северянином”, який “від пісні своєї ніколи не заплаче”; про протилежність способів життя: “северянин” – мандрівник, “южанин” – домосід; “северянин” живе “поза собою”, “южанин” – “всередині себе”; “северянин” належить більше обставинам зовнішнім, ніж собі й сім’ї, “южанин” – людина насамперед сімейна; “северяни” мають більше ентузіазму, “южани” – більше характеру й стійкості; у “северян” більше думки, у “южан” більше почуттів; “южанин” краще складе план, “северянин” ліпше його виконає; “северяни” більш схильні до літератури, “южани” більше до наук тощо. Вказуючи на ці й деякі інші відмінності між українцями й росіянами, Ю. Венелін чітко ідентифікує себе з українцями: “Маю честь, за племенем і за народженням належати до Південної Русі...”.¹⁷

У праці “О характере народных песен у славян задунайских”, аналізуючи уснопоетичну творчість південних слов’ян, Ю. Венелін робить широкі зіставлення героїчного епосу південно-та східнослов’янських народів. Він стверджує, що героїчний епос сербів і болгар ріднить їх з українцями, козацьким думам яких теж властивий героїчний дух. Всі ж інші слов’янські етноси дослідник

відносить до тих, котрі позбавлені так званого почуття епопеї: “Є народи, для котрих недоступне це почуття епопеї; це народи жіночі або ті, що впали духом”¹⁸.

Ще виразніше на окремішності українців від росіян Ю. Венелін наголошує у незакінченій статті “О споре между южанами и северянами на счет их россизма”, що була опублікована після його смерті. Час її написання датується тим, що це була рецензія на книгу “Описание Украйны” Г. де Боплана, яка побачила світ російською мовою 1832 р. Аналізуючи книгу, вчений критикує Боплана за вузьке бачення території України: зроблений ним опис “ліпше було б назвати описом Дніпра”, а саму книгу – “Нечто о правах и образе жизни украинских козаков, татар и поляков”, іронізує він¹⁹. Водночас Ю. Венелін знову наголошує на єдності всього “русского” народу, який складається із двох гілок – “северян” і “южанан”. Відмінності між ними він зводить до мовного характеру й територіального розселення. Вчений, зокрема, пише: “Головною умовою поділу одного й того ж величезного народу на дві гілки було взаємне, постійне відхилення в мові. Це відхилення називається наріччям; звідси наріччя північне й наріччя південне”. Для нього є також очевидною мовна єдність усіх “южан”, які проживають на території Російської та Австрійської імперій. Так, етнічну територію українців у складі Російської імперії він окреслює такими губерніями: Подільська, Волинська, Київська, Чернігівська, Полтавська, Мінська, Гродненська, Могильовська, Катеринославська, Херсонська, Слобідсько-Українська, Таврійська, Вітебська, Воронежська, Курська, Віленська, Білостоцька область, землі Чорноморських козаків, Бессарабська область, Люблінське воеводство Царства Польського²⁰.

У цій статті Ю. Венелін торкається й питання, яке публічно ще не обговорювалося, – суперечки між “южанами” й “северянами” щодо їх “россизма”, тобто йдеться про те, хто з них більше “руський”, кому належить києво-руська спадщина. Хоча вчений і не схвалював цього спору, вважаючи його шкідливим для обох народів, але його міркування свідчать, що він – на боці “южан”. У суперечці “двох руських братів про спадщину”, наголошує Венелін, брала участь вся Європа і частково Азія, але всі народи висловилися “на користь южан”, бо вважали, що “Русь від Карпат пролягала тільки по Глухів і Вітебськ, а все інше було Московщина. Даремно Грозний, і величний Олексій називалися царями всея Велика і Мала, і Біла Росії; все ще в актах Європи, Руссю називалася тільки Галиччина, Поділля і Волинь”. І хоча назва “Русь” після 1812 р. поширилася по всій Московії, підкреслює історик, “сусідні народи надовго не забудуть ім’я москалів”²¹. Як бачимо, Ю. Венелін відстоює назву “Русь” як власне ім’я українців.

Суперечкою “двох руських братів”, на думку історика, скористалися поляки, які без будь-яких підстав оголосили Русь своєю батьківщиною. І зараз, наголошує він, “по всій Південній і Західній Русі, вся Русь розжалувана у селянство; вздовж і впоперек все німо і тихо між жителями; хіба що на питання західного мандрівника, скаже селянин околиць Гродна, Бреста чи Замостя...

що він русин, і що мова і віра його руська, не кажучи вже про Волинь, про Поділля. Відчуваючи своє приниження, для южанина-русака немає сили, немає задоволення в його власному імені, в імені Русь”. Водночас автор переконаний, що значна частина “російських поляків” – нащадки Русі: “так, русаки за їх вітчизною, за їх походженням, по їх крові, а не за нинішньою їх мовою, вірою і відчуттями”²².

Своєрідним продовженням статті “О споре...” є ще одна незакінчена праця Ю. Венеліна – “Об украинском правописании”. Тут дослідник, хоча і надалі вважає, що російська мова має північно-руське і південно-руське (малоруське) наріччя, але однозначно наголошує на тому, що “правопис, прийнятий російською літературою, належить не одній Північній Русі, але і Південній”, і тому він “общерусский”. Більше того, Венелін стверджує, що “вся заслуга узагальнення одного і того ж правопису належить південним росіянам”, оскільки в XVI і XVII століттях Південна Русь мала набагато вищий рівень освіти й культури, ніж Північна²³. На його думку, ще до Петра I зближувати Росію з Європою почали випускники Київської академії, яким прийшлося долати і “упередження, й недовіру”. Саме завдяки випускникам Київської академії “северяни перестали цуратися латині”, а, отже, примкнули до європейської культури, наголошує він²⁴. Особливо високо оцінює Ю. Венелін діяльність Петра Могили, якого називає “ангелом”, “світилом Божим”, “новим променем просвітництва”. Він порівнює значимість діяльності Петра Могили для Росії з діяльністю Петра I²⁵. У цих намаганнях Ю. Венеліна відстояти внесок українців у розвиток російської культури проглядаються початки ідеї “общерусскости”, яку згодом використають російські націоналісти, заперечуючи право українців на власний, окремішний розвиток.

Отже, на нашу думку, Ю. Венелін на кілька десятиріч раніше знаменитої полеміки між М. Максимовичем і М. Погодіним (1850-ті роки), статей М. Костомарова на сторінках “Основи” (початок 1860-х років) розпочав формулювати ідею “двох руських народностей”. Погляди Ю. Венеліна були спробою одночасно й емансипувати українську історію та культуру, і не порвати остаточно із російсько-українською спільністю. Вони вписуються в концепцію так званої малоросійської ідентичності, яка виступає, з одного боку, засобом інтелектуального пристосування до концепції множинних лояльностей та ідентичностей, властивих багатонаціональним державам, а з другого – стає перехідним містком до модерного українського націоналізму.

THE QUESTION OF COMMONALITY AND DISTINCTION OF THE UKRAINIANS AND THE RUSSIANS IN YURIY VENELIN'S SCIENTIFIC HERITAGE

Tamara POLESHCHUK

Ivan Franko National University of Lviv,
Department of History of Central and Eastern Europe

Within his short creative life Yuriy Venelin (whose genuine name was George Gutsa, 1802–1839), a Transcarpathian by origin, one of the founders of Slavonic studies in Russia, the first researcher of history and culture of the Bulgarians, wrote more than 60 scientific works on History, Ethnology, Study of Folklore, Philology of Slavic peoples. In the article, attention was paid to some aspects of Y. Venelin's scientific heritage that concern his vision of commonality and distinction of the Ukrainians and the Russians. A lot of factors influenced his point of view: ancestry, education, messages of Romanticism, traditions of Historiography, intellectual background. In some works Y. Venelin wrote about ethnic unity of "severyany" (the Russians) and "yuzhany" (the Ukrainians), that form an integrated Russian nation. However he saw significant differences between them – in the languages, song creation, and territory of settlement. In the argumentation between the "severyany" and "yuzhany" about their belonging to Kyivan Rus heritage Y. Venelin took the part of the "yuzhany". His views were an attempt both to emancipate the Ukrainian history and not to dissolve finally with the "Russian" unity.

Key words: Y. Venelin's scientific heritage, the "Russian" unity, the Ukrainians, the Russians.

¹ Гнатюк В. Кілька причинків до біографії Юрія Гуци (Венеліна) : З нагоди століття його уродин / Володимир Гнатюк // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1902. – Т. 47. – Кн. 3. 4. Miscellanea. – С. 4–6 ; Байцура Т. Юрій Іванович Венелін / Тамара Байцура. – Братіслава : Слов. Пед. в-во ; Пряшів : Відділ. укр. л-ри, 1968. – 306 с. ; Ю. І. Гуца-Венелін і слов'янський світ : матеріали міжнародної наукової конференції / упор. І. М. Гранчак, М. І. Зимомря. – Ужгород, 1992. – 326 с. ; Данилюк Д. Д. Ю. І. Гуца-Венелін / Д. Д. Данилюк. – Ужгород, 1995. – 43 с. ; Ю. Венелін. З наукової спадщини визначного славіста : З нагоди 200-ліття від дня народження Ю. Венеліна / Уклад. Д. Данилюка. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2002. – 184 с. ; Чорній В. Юрій Венелін – будитель слов'янських народів / Володимир Чорній // Слов'янознавчі студії: статті, виступи та ювілейні матеріали. – Львів, 2002. – С. 175–182.

² Чорній В. Юрій Венелін – будитель слов'янських народів / Володимир Чорній // Слов'янознавчі студії: статті, виступи та ювілейні матеріали. – Львів, 2002. – С. 176.

³ Молнар І. Черты из частной и ученой жизни Юрия Ивановича Венелина / Иван Молнар // Венелин Ю. И. Древние и нынешние словене в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам. Историко-критические изыскания. – Москва, 1841. – Т. 2. – С. IX.

⁴ Венелин Ю. И. Древние и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам. Историко-критические изыскания / Ю. И. Венелин. – Москва, 1829. – Т. 1. – С. III.

⁵ Молнар І. Черты из частной и ученой жизни Юрия Ивановича Венелина. – С. X.

⁶ Пыпин А. Н. История русской этнографии. Т. 3. Этнография малорусская / А. Н. Пыпин. – СПб, 1891. – С. 301–302.

⁷ Когут З. Розвиток української національної історіографії в Російській імперії / Зенон Когут // Коріння ідентичности : Студії з ранньомодерної історії України. – К. : Критика, 2004. – С. 188–189.

⁸ Там само. – С. 197.

- ⁹ *Когут З.* Династичне чи етнодинастичне царство? Дві ранньомодерні концепції Росії / Зенон Когут // *Коріння ідентичності : Студії з ранньомодерної історії України.* – С. 185–186.
- ¹⁰ *Когут З.* Розвиток української національної історіографії в Російській імперії / Зенон Когут / *Коріння ідентичності : Студії з ранньомодерної історії України.* – С. 194–195.
- ¹¹ *Толочко О. П.* Києво-руська спадщина в історичній думці України початку XIX ст. / О. П. Толочко // *Українські проекти в Російській імперії.* – К. : Наукова думка, 2004. – С. 308–309.
- ¹² *Венелин Ю.* Мысли об истории вообще и русской в частности... / Юрий Венелин. – Москва, 1847. – С. 1–3.
- ¹³ Там само. – С. 19.
- ¹⁴ *Венелин Ю.* Об источнике народной поэзии вообще, и о южно-русской в особенности / Юрий Венелин // Ю. Венелін. 3 наукової спадщини славіста : 3 нагоди 200-ліття від дня народження Ю. Венеліна / Уклад. Д. Данилюка. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2002. – С. 39, 45, 85–86.
- ¹⁵ Там само. – С. 78.
- ¹⁶ Там само. – С. 79.
- ¹⁷ Там само. – С. 80–85.
- ¹⁸ *Венелин Ю.* О характере народных песен у славян задунайских / Юрий Венелин. – Москва, 1835. – С. 100.
- ¹⁹ *Венелин Ю. И.* О готах. Об обрах. О споре между южанами и северянами на счет их россизма / Ю. И. Венелин. – Москва, 1848. – С. 1, 2.
- ²⁰ Там само. – С. 2–4.
- ²¹ Там само. – С. 5–6.
- ²² Там само. – С. 8.
- ²³ *Венелин Ю.* Об украинском правописании / Юрий Венелин // Свенцицкий И. Материалы по истории возрождения Карпатской Руси. – Львов, 1905. – С. 119, 111–112.
- ²⁴ Там само. – С. 113.
- ²⁵ Там само. – С. 114–116. Подібні думки Ю. Венелін висловлює і в статті “Мысли об истории вообще...”: “Я не знаю, кому більше зобо’язана Росія своїм просвітництвом, чи Петру Великому, чи Петру Могилі, київському митрополиту”; “Історично відомо, що просвітництво... ввійшло в Росію силою Петра Великого, і не із Західної Європи, а з Південної Росії...” // *Венелин Ю.* Мысли об истории вообще и русской в частности... / Юрий Венелин. – Москва, 1847. – С. 11, 14.